

MICHAŁ PRZYBYLSKI*

Uniwersytet Łódzki

<https://doi.org/10.26485/PS/2018/67.4/9>

Anna Kiersztyn, Danuta Życzyńska-Ciołek, Kazimierz M. Słomczyński (red.), *Rozwarstwienie społeczne: zasoby, szanse i bariery. Polskie Badanie Panelowe POLPAN 1988–2013*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN 2017, ss. 402.

Wyniki Polskiego Badania Panelowego POLPAN, kierowanego przez prof. Kazimierza M. Słomczyńskiego i realizowanego przez Zespół Porównawczych Analiz Nierówności Społecznych w Instytucie Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, na przestrzeni 30 lat jego trwania relacjonowane były przede wszystkim w anglojęzycznych pozycjach opublikowanych przez IFiS PAN i artykułach publikowanych w czasopismach międzynarodowych: w językach angielskim, francuskim i włoskim¹. Z kolei w Polsce wyniki POLPAN referowano w formie pojedynczych rozdziałów w monografiach lub na łamach krajowych czasopism naukowych: „Przeglądu Socjologicznego”, „Studiów Socjologicznych”, „Polityki Społecznej”. Recenzowana publikacja przygotowana pod redakcją A. Kiersztyn, D. Życzyńskiej-Ciołek i K.M. Słomczyńskiego jest *de facto* pierwszą polskojęzyczną książką w całości poświęconą analizom materiału empirycznego uzyskanego w czasie realizacji badania w latach 1988–2013. Wydawnictwa poświęcone problematyce struktury społecznej i jej zróżnicowania w Polsce ukazują się jednak regularnie. Od czasu transformacji ustrojowej wydane zostały książki autorstwa/pod redakcją badaczek i badaczy związanych z POLPAN-em, w których pośrednio lub bezpośrednio odnoszono się do badania panelowego i jego wyników [Domański 1992; Domański 1994; Słomczyński 1996; Domański 2000; Słomczyński 2007; Domański 2008; Wesołowski, Janicka, Słomczyński 2017]. Czytelnik może również sięgnąć po opracowania

* Mgr, doktorant, Instytut Socjologii, Katedra Socjologii Kultury;
e-mail: przybylski_michal@wp.pl

¹ Informacje pochodzą ze strony internetowej badania: <http://polpan.org/publikacje-naukowe-i-prasowe/> oraz z: Życzyńska-Ciołek Danuta, *Publikacje związane z badaniem POLPAN – przegląd*, http://polpan.org/wp-content/uploads/2014/05/Publikacje_przeglad.pdf [dostęp: 04.10.2018].

innych polskich naukowców. Wśród nich znajdują się zarówno monografie wielotematyczne [Kojder 2007; Żuk 2010], jak i odnoszące się do węższych zagadnień – zróżnicowania w ujęciu klasowym [Gdula, Sadura 2012], czy też koncentrujące się na strukturze mieszkańców wsi [Halamska, Michalska, Śpiewak 2016; Halamska, Hoffmann, Stanny 2017]. Na publikację składają się poszerzone analizy zamieszczone wcześniej na stronie internetowej w postaci tematycznych raportów, jak i dotychczas niepublikowane rozdziały. Szczegółowe omówienie treści recenzowanej pozycji warto rozpocząć od wykorzystania informacji przygotowanych przez Autorów do krótkiego scharakteryzowania POLPAN-u z racji na jego historię i zakres.

Po raz pierwszy zostało ono przeprowadzone na przełomie lat 1987/1988 na próbie 5817 dorosłych Polaków. Jego celem była i wciąż pozostaje

całościowa charakterystyka struktury społecznej polskiego społeczeństwa, obejmująca zarówno zróżnicowania obiektywne, jak i ich aspekty świadomościowe. Zawiera się w tym analiza dynamiki struktury społecznej w długoterminowej perspektywie i w wielowymiarowy sposób, ze szczególnym uwzględnieniem przystosowania do zachodzących zmian politycznych i gospodarczych [s. 9].

Kolejne fale badania realizowane są co 5 lat wśród tych samych respondentów, uzupełnianych o wylosowane nowe grupy respondentów z młodszych roczników (grupa wiekowa 21–25 lat). Pozostawiając na uboczu szczegóły metodologiczne, w tym miejscu chcę tylko zwrócić uwagę na rozmach badania. Na przestrzeni 6 dotychczasowych fal objęło ono ponad 7,5 tysiąca osób; tylko w 2013 roku dotarto do blisko 2,8 tysiąca osób, z czego większość przebadano metodą wywiadu bezpośredniego z udziałem ankietera. Redaktorzy publikacji we wprowadzeniu wprost stwierdzają, że POLPAN jest wyjątkowym w skali świata badaniem, śledzącym przez tak długi czas losy jednostek znajdujących się w próbie badawczej [s. 13]. Jednak mimo wieloletnich prac Zespół Porównawczych Analiz Nierówności Społecznych nie uzyskał jak dotąd stałego finansowania, przez co kontynuacja projektu uzależniona jest od środków pozyskiwanych z grantów.

Rozwarstwienie społeczne... otwiera wprowadzenie napisane przez Redaktorów, w którym na kilku stronach przedstawiają czytelnikom Polskie Badanie Panelowe POLPAN wraz z jego historią, inspiracjami naukowymi, sięgającymi drugiej połowy lat 60. XX wieku, zagadnieniami badawczymi, a także przybliżają szczegóły dotyczące struktury próby i przeprowadzonych wywiadów. W drugiej części wstępu znajduje się krótkie omówienie wszystkich 15 rozdziałów, podzielonych na 4 tematyczne części, składających się na recenzowaną publikację.

Część I, zatytułowaną „Zróżnicowanie na rynku pracy”, rozpoczyna jeden z najciekawszych według mnie rozdziałów, napisany przez Krystynę Janicką, w którym Autorka szuka odpowiedzi na zasadnicze pytanie – o znaczenie pracy i wykonywanego zawodu dla położenia jednostki w strukturze społecznej. Mocny punkt rozdziału stanowi wstęp, w którym zarysowano przemiany zachodzące w ostatnich dekadach na lokalnym i światowym rynku, takie jak, z jednej strony, uelastycznianie form zatrudnienia pracowników, przyczyniające się do obniżania poczucia stabilności jednostek w życiu prywatnym i zawodowym, opisywane m.in. przez Guya Standinga [Standing 2014], a z drugiej, odchodzenie przez państwa od produkcji przemysłowej na rzecz sektora usług, w szczególności związanego z technologiami cyfrowymi. Stworzony w ten sposób kontekst pozwala spojrzeć na wyniki POLPAN-u prezentowane w tym i kolejnych rozdziałach właśnie przez pryzmat globalnych przemian związanych ze zjawiskiem pracy. By znaleźć odpowiedź na postawione w rozdziale pytanie, Autorka wykorzystowała dwa układy odnoszące się do strukturalizacji – społeczno-zawodowy, oparty na Społecznej Kategoryzacji Zawodów², oraz organizacyjno-własnościowy, odnoszący się do tego, w jakim sektorze gospodarki funkcjonuje respondent (prywatny/publiczny), oraz czy a) pełni funkcje kierownicze, b) zatrudnia pracowników. Analiza zmiennych (złożoność pracy, liczba godzin pracy, stanowisko, staż pracy, wykształcenie, dochód) doprowadziła Autorkę do dość zaskakującego wniosku, biorąc pod uwagę zaznaczone wcześniej znaczące przemiany rynku pracy: „stratyfikacyjna rola wykonywanego zawodu i określonej przez ów zawód przynależności do kategorii społeczno-zawodowej nadal zachowuje zasadnicze znaczenie i pozostaje niezagrażona ze strony nowych czynników i [...] mechanizmów zróżnicowania społecznego” [s. 41]. Wyniki POLPAN-u dają jasny sygnał, że ze względu na jej ogromne znaczenie społeczne praca w ogóle i doświadczenia zawodowe Polek i Polaków powinny być stale w centrum uwagi naukowców, decydentów i opinii publicznej.

Anna Kiersztyn w drugim rozdziale, kontynuując analizę sytuacji pracowników w Polsce, zwraca uwagę na kwestie związane z zatrudnianiem na czas określony. Rozpoczynając od przeglądu licznych badań zagranicznych i danych publikowanych przez Eurostat i OECD, Autorka wykazuje, że tymczasowość wykonywanej pracy może wiązać się z negatywnymi konsekwencjami dla

² Opisuje ona strukturę społeczną z wykorzystaniem 6 kategorii zawodów/wykonywanej pracy: 1) wyższe kadry kierownicze, eksperci, specjaliści techniczni; 2) technicy, administracja średniego szczebla, pracownicy biurowi; 3) pracownicy handlu i usług, brygadziści; 4) robotnicy wykwalifikowani, robotnicy do prac prostych, niewykwalifikowani pracownicy w usługach i handlu; 5) robotnicy rolni, rolnicy; 6) właściciele firm [s. 33].

pracownika: relatywnie niższymi zarobkami, mniejszym bezpieczeństwem socjalnym, ograniczonymi możliwościami rozwoju i szkoleń. Przy obecnie posiadanej wiedzy możemy też stwierdzić, że częściej doświadczają tych konsekwencji jednostki i grupy wykluczone lub zagrożone marginalizacją, a tym samym będące w trudnej sytuacji na rynku pracy, np. osoby młode i/lub osoby o niskim poziomie wykształcenia [s. 47]. Na poziomie krajowym analiza sytuacji respondentów POLPAN-u ujawniła, że 60% badanych pracujących na umowy na czas określony w 2008 roku 5 lat później nadal było zatrudnionych w ramach takich samych umów; A. Kiersztyn określa to mianem „ślepego zaułka na rynku pracy” [s. 64]. Jest to według mnie jedno z najważniejszych ustaleń zawartych w *Rozwarstwieniu społecznym...*, które powinno w szczególności dotrzeć do osób i instytucji odpowiedzialnych za projektowanie i wdrażanie rozwiązań prawnych dotyczących zabezpieczenia społecznego pracowników.

Rozdział trzeci, autorstwa Zbigniewa Karpińskiego i Kingi Wysieńskiej-Di Carlo, ma przede wszystkim charakter metodologiczny. Odwołując się do historii zatrudnienia respondentów w okresie 1988–2013, Autorzy omawiają, w jaki sposób można wykorzystywać tego typu dane gromadzone w badaniach panelowych, w ramach przykładu analizując ryzyko wystąpienia przerwy w karierze zawodowej badanych. Część I zamyka drugi rozdział autorstwa Anny Kiersztyn, poświęcony sytuacji konkretnej grupy Polek i Polaków – osób młodych, rozumianych w tym przypadku jako grupa wiekowa 21–30 lat. Wyniki badania potwierdzają zasygnalizowane wcześniej zagrożenie doświadczania przez osoby młode negatywnych zjawisk na rynku pracy.

Na II część książki, „Nierówności dochodowe i materialne warunki życia”, składają się trzy rozdziały. Marcin W. Zieliński wykazuje, że do pogarszania się pozycji dochodowej gospodarstwa domowego prowadzi nie tylko pojawienie się nowych jego członków (przede wszystkim dzieci), ale także starzenie się należących do niego osób. W kontekście obserwowanych i prognozowanych przemian demograficznych w Polsce zjawisko to może w przyszłości dotyczyć coraz szerszych grup. Tym samym pojawia się pytanie o potrzebę opracowania i wdrażania ewentualnych „poduszek socjalnych” przeznaczonych dla seniorów. Anna Gromada w drugim rozdziale tej części *Rozwarstwienia społecznego...* postawiła natomiast dwa pytania badawcze dotyczące nierówności mieszkaniowych: 1) czy po zmianach z 1989 roku nierówności te wzrosły czy zmalały? 2) która spośród zmiennych sieć, rynek i hierarchia³ najlepiej wyjaśnia zróżnicowanie

³ Sieć jest rozumiana jako pozycja społeczno-zawodowa ojca oraz najlepszego przyjaciela w odniesieniu do Społecznej Kategoryzacji Zawodów (patrz: przypis 3); pozycja rynkowa to

w analizowanym obszarze? Transformacja systemowa rzeczywiście przyniosła korzystne zmiany w obszarze przeciętnej powierzchni mieszkalniowej w Polsce, jednakże za ten pozornie pozytywny rezultat odpowiada relatywnie mała grupa osób posiadających „nawet do 400 m² całkowitej powierzchni mieszkalnej i do 200 m² powierzchni na osobę” [s. 163]. Ustaleń Autorki dotyczących drugiego pytania nie zdradzę, ponieważ jego wyniki są zaskakujące i warto zapoznać się z nimi samodzielnie. Okazało się bowiem, że jedna z trzech zmiennych nie miała żadnego znaczenia dla istniejących nierówności mieszkaniowych. II część publikacji zamyka rozdział Danuty Życzyńskiej-Ciołek. Analizy Autorki miały na celu zidentyfikowanie tych czynników strukturalnych i/lub cech społeczno-demograficznych (m.in. klasa zamieszkanego miejsca, dochód, wiek, płeć, poziom wykształcenia), które są związane z odczuwaniem deprivacji. Wnioski płynące z rozdziału powinny być już dobrze znane badaczom i osobom zainteresowanym problematyką wykluczenia społecznego. Czynnikiemami tymi są między innymi: niski poziom wykształcenia, bezrobocie, wykonywanie prac niewymagających wysokich kwalifikacji, posiadanie większej liczby dzieci.

Część III, „Kapitał ludzki – edukacja i zdrowie”, rozpoczyna rozdział Zbigniewa Sawińskiego poświęcony przemianom merytokracji w Polsce z uwzględnieniem płci w kontekście transformacji systemowej 1989 roku. Kwestia starzenia się społeczeństwa i stanu zdrowia osób starszych umieszczona została w centrum kolejnego rozdziału, autorstwa Małgorzaty Mikuckiej i Weroniki Boruc. W badaniach w 2008 i 2013 roku poproszono respondentów o dokonanie samooceny stanu zdrowia psychicznego i fizycznego oraz wykorzystano składający się z 38 pytań standaryzowany kwestionariusz Nottingham Health Profile⁴. Wyniki analizy tego komponentu POLPAN-u przeprowadzonej przez Autorki wskazują na konkretne problemy osób starszych w obszarze zdrowia, jak również na wymiary różnicowania, wśród których wymienić można między innymi utratę zdrowia przez kobiety w młodszym wieku niż mężczyźni, a także silne powiązanie stanu zdrowia z pozycją społeczno-ekonomiczną [s. 254]. Rozdział Ilony Oleksiyenko dotyka tematu diametralnie innego – uwarunkowań znajomości języków obcych przez respondentki i respondentów POLPAN-u⁵. Okazało się, że nawet w tym specyficznym obszarze życia społecznego na kompetencje

miesięczny dochód gospodarstwa domowego w 2003 i 2013 roku; hierarchię zoperacjonalizowano jako zadeklarowaną przez respondentów z 1988 roku przynależność do PZPR [s. 160, 162].

⁴ NHP odnosi się do następujących aspektów stanu zdrowia: bólu, braku energii, ograniczonej sprawności fizycznej, problemów emocjonalnych, problemów ze snem, izolacją społeczną [s. 236–237].

⁵ Autorki interesują w szczególności dwa główne języki obce w Polsce – angielski i rosyjski.

językowe bardzo silnie wpływa czynnik niezależny od osób badanych, a więc pochodzenie społeczno-ekonomiczne, przede wszystkim uprzywilejowana pozycja ojca oraz wykształcenie matki. Zupełnie inne wnioski płyną z ostatniego rozdziału tej części, poświęconego nadwadze i otyłości. Małgorzata Mikucka i Weronika Boruc dowodzą, że trudna sytuacja materialna i/lub bezrobocie w żaden sposób nie wiążą się z nadmierną wagą ciała, a o otyłości decydują raczej nawyki żywieniowe niż zasobność portfela [s. 294]. Autorki zauważają jednocześnie, że jest to wynik wyjątkowo różny w porównaniu z podobnymi badaniami prowadzonymi w USA i państwach zachodniej Europy, co paradoksalnie może wiązać się z niższym poziomem rozwoju Polski na tle tych krajów.

Część IV, „Sfera publiczna i szanse życiowe w świadomości społecznej”, rozpoczyna rozdział Anny Baczek-Dombi i Ilony Wyszumłek, poświęcony sukcesowi, strategiom osiągania sukcesu i jego postrzeganiu przez badanych. Powraca tu wątek merytokracji, która wraz z siecią znajomości rodzinno-towarzyskich stanowi jedną z dwóch dróg osiągania sukcesu analizowanych przez Autorkę. Najciekawsze w tym rozdziale jest według mnie ustalenie, że w latach 1988–2013 nastąpił wyraźny wzrost liczby respondentów wskazujących ciężką pracę własną jako czynnik, który najsilniej decyduje o osiągnięciu sukcesu w życiu prywatnym i zawodowym, przy jednoczesnym stopniowym spadku znaczenia wymiaru rodzinno-towarzyskiego. Pytaniem otwartym pozostaje, czy te ustalenia są jednoznacznym dowodem na postępującą indywidualizację Polek i Polaków. Rozdział Kingi Wysieńskiej-Di Carlo i Matthew Di Carlo koncentruje się na być może najważniejszym w ostatnich latach pytaniu: czego polskie społeczeństwo oczekuje od państwa i co różnicuje te oczekiwania? Autorzy wykazują, że wraz z pogarszaniem się własnej sytuacji życiowej rośnie akceptacja dla działań pomocowych ze strony instytucji publicznych. W odniesieniu do rozwiązań mających na celu ograniczanie nierówności społecznych (niezależnie od obszaru ich występowania) realnym wyzwaniem jest natomiast zidentyfikowany spadek poparcia dla działań redystrybucyjnych państwa wraz z przesuwaniem się wzwyż w strukturze społecznej. Ujawniona niższa solidarność społeczna wśród lepiej sytuowanych Polek i Polaków wiąże się też z omówionym we wcześniejszym rozdziale postrzeganiem własnego wysiłku jako kluczowego na drodze do sukcesu. Pewną dwoistość polskiego społeczeństwa obrazuje z kolei podejście do kwestii pomocy państwa dla dzieci z ubogich rodzin w podejmowaniu nauki na uczelniach wyższych, co ma istotne znaczenie dla wyrównywania szans. Zdecydowanie zgadzało się z tego typu działaniami w 2013 roku 63% respondentów, a kolejne 30% raczej się zgadzało [s. 326].

Z oczekiwaniami wobec państwa wiąże się pośrednio przedostatni rozdział książki, autorstwa Ilony Wysmułek, poświęcony uwarunkowaniom postrzegania przez respondentów zagadnienia zwalczania korupcji przez władze kraju. Powinien on według mnie w szczególności zainteresować osoby odpowiedzialne za wizerunek publiczny partii politycznych i zajmujące się marketingiem politycznym. W ostatnim rozdziale Katarzyna Andrejuk i Dariusz Przybysz analizują postawy wobec członkostwa Polski w tej organizacji wśród badanych w latach 2003, 2008 i 2013. Autorzy wzięli pod uwagę takie cechy respondentów jak wiek, wykształcenie oraz odnieśli się do Społecznej Kategoryzacji Zawodów. Negatywne zdanie o Unii Europejskiej, mają osoby o niskim poziomie wykształcenia i badani należący do starszych grup wieku. Jak się jednak okazuje, postawy eurosceptyczne występowały najczęściej jeszcze przed przystąpieniem do UE. Andrejuk i Przybysz wprost stwierdzają, że Polska nie należy do grona państw eurosceptycznych, a pomiędzy latami 2008 i 2013 zanotowany został wzrost poparcia dla tej organizacji międzynarodowej [s. 376]. Pomimo powyższego wśród wszystkich referowanych wyników POLPAN-u to właśnie postawy wobec Unii Europejskiej są według mnie najbardziej dynamiczne, ponieważ nastroje społeczne mogą się diametralnie zmienić w krótkim czasie. Definitywnie zwerfikuje to jednak dopiero kolejna fala badania.

Redaktorzy publikacji w jej pierwszym zdaniu wyrażają nadzieję, że opracowanie wzbudzi zainteresowanie licznego grona czytelników w Polsce. Jednak ze względu na ilościowy charakter badania POLPAN i fakt, że w publikacji wiele miejsca poświęcono na referowanie wyników analiz statystycznych, recenzowana książka trafi przede wszystkim – wbrew deklaracjom – do relatywnie wąskiego grona badaczy akademickich nauk społecznych. Jest to właściwie najslabszy jej aspekt, który może zdecydowanie utrudniać popularyzację samego badania i upowszechnianie jego wyników na przykład przez stacje telewizyjne i wydawnictwa prasowe. Pewne zastrzeżenie może też budzić dominacja wśród przywoływanych badań pozycji zagranicznych, anglojęzycznych. Osadza to POLPAN w kontekstach europejskim i światowym, ale buduje też wrażenie pomijania bogatego dorobku polskich naukowców odnoszącego się do wykluczenia społecznego, rynku pracy, polityki społecznej⁶. Ostatnia uwaga dotyczy różnicy w stopniu pogłębienia analiz pomiędzy rozdziałami 1–7 a 8–15. Część I i II dają pełniejszy obraz sytuacji w analizowanych obszarach (odpowiednio

⁶ Warto wspomnieć między innymi o badaniach długookresowych młodzieży i młodych dorosłych prowadzonych pod kierownictwem prof. Krystyny Szafranec, publikacjach pracowników Instytutu Polityki Społecznej UW, dorobku warszawskiego Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych.

rynek pracy i warunki mieszkaniowe/życiowe), a poszczególne rozdziały dobrze się uzupełniają i rozwijają poruszane wątki. Części III i IV zawierają rozdziały, które według mnie są tylko luźno spięte tytułowymi klamrami (kapitał ludzki i sfera publiczna), przez co zanika komplementarność widoczna na pierwszych 200 stronach książki.

Wspomniane wady nie zmieniają jednak faktu, że Wydawnictwo IFiS PAN w 30. rocznicę Polskiego Badania Panelowego wypełniło znaczną lukę w polskojęzycznej literaturze, wydając pierwszą monografię w całości poświęconą temu badaniu i jego wynikom. Moje uwagi nie umniejszają również w żaden sposób znaczenia *Rozwarstwienia społecznego...* jako źródła bogatej wiedzy o Polkach i Polakach, odnoszącej się do wielu ważnych i współcześnie diskutowanych kwestii, takich jak sytuacja kobiet na rynku pracy, jakość życia w okresie starości w Polsce czy też oczekiwania wobec redystrybucyjnej roli państwa. Ten zakres tematyczny sprawia, że recenzowana publikacja, pomimo referowania w niej badań prowadzonych w latach 1988–2013, jest według mnie wyjątkowo aktualna i dobrze wpisuje się w obecną sytuację społeczną, gospodarczą i polityczną w kraju. W szczególności powinna zainteresować osoby prowadzące badania związane z warunkami życia i rynkiem pracy, które znajdą w niej unikalne dane reprezentatywne dla całego polskiego społeczeństwa.

BIBLIOGRAFIA

- Domański Henryk.** 1992. *Zadowolony niewolnik. Studium o zróżnicowaniu społecznym między mężczyznami a kobietami w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Domański Henryk.** 1994. *Spółeczeństwa klasy średniej*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Domański Henryk.** 2000. *Hierarchie i bariery społeczne w Polsce w latach dziewięćdziesiątych*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Domański Henryk** (red.). 2008. *Zmiany stratyfikacji społecznej w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Gdula Maciej, Przemysław Sadura** (red.). 2012. *Style życia i porządek klasowy w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Halamska Maria, Radosław Hoffmann, Monika Stanny.** 2017. *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski. Tom 2: Przestrzenne zróżnicowanie struktury społecznej*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Wydawnictwo Naukowe Scholar Spółka z o.o.
- Halamska Maria, Sylwia Michalska, Ruta Śpiewak.** 2016. *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski. Tom 1: Stare i nowe wymiary społecznego zróżnicowania*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Wydawnictwo Naukowe Scholar Spółka z o.o.

- Kojder Andrzej** (red.). 2007. *Jedna Polska? Dawne i nowe zróżnicowania społeczne*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Polskie Badanie Panelowe**. *Wyniki*. <http://polpan.org/publikacje-naukowe-i-prasowe/wyniki/> [dostęp: 26.10.2018].
- Słomczyński Kazimierz**. 1996. *Struktura społeczna a osobowość: psychologiczne funkcjonowanie jednostki w warunkach zmiany społecznej*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Słomczyński Kazimierz** (red.). 2007. *Kariera i sukces. Analizy socjologiczne*. Zielona Góra: Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Standing Guy**. 2014. *Prekariat: Nowa niebezpieczna klasa*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Naukowe SA.
- Wesołowski Włodzimierz, Krystyna Janicka, Kazimierz Słomczyński** (red.). 2017. *Strukturalizacja społeczeństwa polskiego: ewolucja paradygmatu*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Żuk Piotr** (red.). 2010. *Podziały klasowe i nierówności społeczne*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Życzyńska-Ciolek Danuta**. 2014. *Publikacje związane z badaniem POLPAN – przegląd*. http://polpan.org/wp-content/uploads/2014/05/Publikacje_przegląd.pdf [dostęp: 04.10.2018].